

Araplaryň Orta Aziýany eýelemegi

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Araplaryň Orta Aziýany eýelemegi ORTA ASYA'NIN MÜSLÜMAN ARAPLAR TARAFINDAN FETHİ

■ Giriş

Türkistan, bir diğerk ifade ile Orta Asya'nın Müslüman Araplar tarafından fethi; sadece Türk ve İslâm tarihinin değıl, netice itibarı ile insanlık tarihinin en büyük olaylarından biridir. Zira bu fetihler sayesinde Türkler için İslâm dinini kabûle giden yol açılmış, İslâm dini ve insanlık tarihinin mecrası değışmiş ve yeni bir devir başlamıştır.

Ne var ki Türk dünyası, İslâm ve bütün insanlık câmiası için böylesine önemli olan bu fetihler hakkında, H. A. R. Gibb[1], W. Barthold[2], J. Wellhausen[3], R. N. Frye[4] gibi daha birçok yazar çoğı halde subjektif ve fakat çok ciddi araştırmalarda bulunmuşlarsa da, Türk tarihçileri birkaç makalenin dışında[5] henüz hiçbir ciddi çalışma yapmamışlardır. Bu bize göre büyük bir vebâl, aynı zamanda tarihi bir sorumluluktur. Hele hele Orta Asya'da yeni yeni Türk cumhuriyetlerinin, millet câmiasında boy gösterdiği ve Orta Asya Türklüğünün tarihi şahsiyetinin yavaş yavaş ve bütün ihtişamı ile ayağı kalkmaya başladığı bu yeni dönemde bu büyük vebâl, Türk tarihçilerinin omzunda taşınması zor, çok ağır bir yük hâline gelmiştir.

■ Türk-Arap Siyâsi İlişkileri ve İlk Temaslar

Gerçekte Orta Asya'nın daha sonraki asırlarda fethi (VII. asır) ve buna bağılı gelişmeler müstesna, câhiliye devri Türk-Arap siyâsi, sosyal ve ticâri münasebetleri hakkında fazla bir şey söylememiz mümkün değıldir. Buna sebep de öyle tahmin ediyoruz ki Arabistan'ın coğrafî durumu (yâni tarihi Türk göç

yollarının dışında olması) ve buraların göçebe Türkler ve onların büyük sayıdaki mal varlıkları için verimli, câzip bir ülke olmayışındır. Bununla beraber, Türk-Arap münasebetlerinin tarihî geçmişi hakkında kayda değer bir şey olmadığı, câhiliye devri Araplarının Türkler hakkında hiçbir şey bilmediklerini söylemek de çok yanlış olur. Zîra temel kaynaklarda bu konularla ilgili, ham bir malzeme yığını hâlinde ve fakat Türk tarih ve literatürüne henüz mâl edilmemiş, şaşılacak derecede bilgiler bulunmaktadır.

Gerçekte câhiliye devri Araplarının, eski Türklerle ilk ciddi temasları, milâdi III. asrın başlangıç yıllarına kadar geriye gitmektedir. Bu temaslar daha ziyâde, Ceyhun havzasına yol bulan akıncı Türklerin İran'a girmeleri ve Irak'a ulaşmaları ile mümkün olduğu gibi; diğer taraftan, Kafkaslar'ın kartal bekçileri olan Hazarların bir fırtına gibi Azerbaycan üzerinden İran'a dalmaları, Mezopotamya ve Arabistan'a gelmeleri ve buralarda yaşayan Arap kabilelerine çok ağır baskılar yapmaları şeklinde idi.[6]

[i]Diğer taraftan Sâsâni ordularındaki Türkmenlerin bir kısmının Yemen'e gönderilmesi,[7] câhiliye devrinde Mekke'ye gelip yerleşen ve Peygamber âilesine sığınan ilk Türkler,[8] ayrıca câhiliye devri, Araplarının bir kısım şiirlerinde Türk(men)lerden bahsetmeleri,[9] İslâm öncesi Arapların Türkleri birçok yönleri ile tanıdıklarını ortaya koymaktadır. Yine İslâm'a geçiş döneminde Türkleri yakından tanıyanlar arasında Ebû Sufyân, Hz. Peygamber'in amcası Ebû Talib[10] ve özellikle Hz. Peygamberi en başta zikretmemiz gerekmektedir.[11]

■ Müslüman Arapların Doğuya Yönelmeleri

Câhiliye devri Türk-Arap ilişkileri bir yana, Türk yurtlarının Müslüman Araplar tarafından ciddi bir şekilde fethi meselesi, ilk defa Hz. Ömer'in hilâfeti devrinde gündeme gelmiştir (634-643). Bu devirde bir kısım liyâkatli komutanların sevk ve idâresinde yeni yeni cephelere sevk edilen Müslüman Arap orduları, Suriye'de Bizans'a karşı tam bir başarı kazandıktan

sonra İran'a yönelmişlerdir. Meşhur Kâdisiye Harbi'nde, çok büyük bir bozguna uğrayan Sâsâniler (636)[12], bundan sonra İran'ın kuzey ve güney kesimlerinde cereyan eden harblerde Müslüman Arapların karşısında hiçbir zaman tutunamamışlar ve tarih sahnesinden çekilip gitmişlerdir.

Evet, Hz. Ömer devrinin meşhur komutanlarından biri olan Ahneb b. Kays ve onun komutasında ilerleyen yeni bir Arap ordusu, İran'ın bütün kuzey kesimlerini ele geçirmiş ve İslâm İmparatorluğu'nun doğudaki sınırları bu ilk hamlede Ceyhun nehrine ulaşmıştır (642).[13]

Ceyhun nehri ise, gerçektende Firdevsi'nin Şahnâmesi'nde de bildirdiği gibi çok eski çağlardan beri "Arîler" ve "Tûrâniler" arasında geleneksel bir sınır olarak kabul edilmiştir.[14] Şimdi Arapların karşısına, yeni, zinde bir millet çıkıyordu. O da, asırlarca Asya bozkırlarında at koşturmuş ve birçok devlet ve imparatorluklar kurmuş efsanevi Turan kahramanlarının yiğit torunları Türklerdi. İşte asıl bundan sonra tarih; Arabistan çölünün derinliklerinden yeni bir fırtına gibi kopup gelen Müslüman Araplarla, Asya bozkırlarında, boz yeleli atlar üstünde kahramanlık destanları yazdırmış bu step kahramanları, yiğit Türklerin yeni mücâdelelerini yazmaya ve insanlığın mukaddes evrensel kitabına yeni yeni altın sayfalar ilâve etmeye hazırlanıyordu. Bundan maksadımız Arapların Orta Asya fetihleridir.

● Gerçekte Orta Asya'nın Araplar tarafından fethi ancak üç merhalede mümkün olmuştur:

Birinci Merhale: Hz. Ömer'in doğu komutanı Ahnef b. Kays'la başlayan "İlk Akınlar" devridir (642-705). Daha ziyâde bir çapulculuk ve yağma hareketi olarak tarih sayfalarına geçen ve Orta Asya Türklüğü için son derece bedbaht ve acı olan bu devirler yarım asırdan fazla devam etmiş ve Araplar için zavallı, askerî bir macera olmaktan öte hiçbir işe yaramamıştır.

İkinci Merhale: Değerli Arap komutanı Kuteybe b. Müslimle başlayan ve daha ziyâde Baykent, Buhara ve Semerkant üçgeni

çerçevesinde odaklanan düzenli fetih hareketleridir. Bu merhale, büyük devlet adamı Haccâc b. Yusuf'un, Kuteybe b. Müslim'i, Türk yurtlarını fethetmek ve Arap siyâsî hâkimiyetinin sınırlarını Çin seddine kadar genişletmek maksadıyla Horasan'a vâli olarak göndermesiyle başlamış (705) ve onun Fergâne'de kendi yakın silâh arkadaşları tarafından öldürülmesine kadar devam etmiştir (712).

Üçüncü Merhale: Yezid b. el-Mühelleb'le başlayan (712) ve büyük ölçüde Nasr b. Seyyar'ın gerçekleştirmiş olduğu Türk yurtlarındaki siyâsî hâkimiyet devridir. Bu merhale büyük Turgeş Hakanı Kûr-Sul'un kötü bir tâlihsizlik sonucu Nasr b. Seyyar tarafından öldürülmesi ile başlamış (783) ve Abbasî ihtilâli ile de son bulmuştur (750).

I. Merhale: Türk Yurtlarına İlk Akınlar

Her ne kadar Halife Ömer; Müslüman Arapların, Ceyhun nehrini geçmelerini kesin olarak yasaklamışsada[15], daha sonraki devirlerde Horasan'a gönderilen Arap askeri vâlileri için bu yasaklar hiçbir zaman bağlayıcı olmamış ve onlar Ceyhun nehrinin gerisinde kalan bölgelere devamlı akınlar yapmışlardır.

Mâmâfih, klasik kaynakların bu konulardaki umûmî rivâyetlerinden anlaşıldığına göre; Türk yurtlarına ilk ciddi akın Ubeydullah b. Ziyâd tarafından başlatılmış ve ondan sonra uzun yıllar bütün vahşetiyle devam etmiştir. Hz. Muâviye'nin hilâfeti yıllarında Horasan'a vali olarak gönderilen Ubeydullah (673), bu maksad için hazırlamış olduğu 24.000 kişilik bir ordu ile Ceyhun nehrini geçmiş ve süratle Buhara önlerine gelmiştir. Bu sıralarda Buhara mahallî Türk Hanlığının başında Türk aristokrat ailelerinden Melike Kabaç Hâtun bulunuyordu.[16]

Melike Kabaç Hâtun'un güçlerini çok hazırlıksız bir şekilde yakalayan Ubeydullah, Buhara'yı yağma etmiş; başta ikibin gözde Türk okçusu olmak üzere birçok Türk gencini esir almış ve çok büyük ganimetle birlikte askerî karargâhı olan Merv'e dönmüştür. Ayrıca Ubeydullah bununla da yetinmemiş ve Melike

Hatun'la her sene bir milyon dinar vergi ödemek şartıyla çok ağır bir anlaşma yapmıştır.[17]

Ubeydullah'tan sonra Horasan'a Hz. Osman'ın oğlu Said gönderilmiştir (675).[18] Yeni vâlinin asıl hedefi Semerkant'ı vurmaktı. O bunun için iyi bir askerî hazırlık yaptıktan sonra Semerkant'a gelmiştir. Ona bu seferinde büyük sahabe, Hz. Peygamber'e birçok yönleri ile benzeyen Hz. Abbas'ın oğlu Kusem de eşlik ediyordu.[19] Ne var ki bu harplerde Kusem b. Abbas şehit düşmüştür.

Bu sıralarda Semerkant hanlığının başında, Türk aristokrat âilelerinin bir temsilcisi olan Tarhan bulunuyordu. Çok kanlı çatışmalardan sonra şehre girmeye muvaffak olan Said b. Osman, halkın elinde avucunda ne varsa ganimet olarak topladığı gibi, Türk muhârip unsurunu çökertmek için eli silâh tutan 30.000 genci esir almış ve büyük bir esir kâfilesi ile birlikte askeri karargâhı olan Merv'e dönmüştür.[20]

Said b. Osman -bu tutarsız, inadına aç gözlü Arap vâlisi-, servet ve zenginliğe olan aşırı düşkünlüğü yüzünden geri çağrılmış ve onun yerine Eslem b. Zira (675)[21] ve daha sonra Selm b. Ziyad Horasan'a vali olarak gönderilmiştir (680).[22] Selm, önce Harzem'e askeri bir akın düzenlemiş ve yerli halkı çok vergi vermeye mahkum etmiş; daha sonra Semerkant'a yönelmiş ve bu mahalli Türk hanlığını çok ağır vergiye bağlamıştır.[23]

Selm b. Ziyad'dan sonra Horasan'a Beni Temim kabilesinden Abdullah b. Hâzim vâli olmuştur (683).[24] Bu sıralarda Araplar doğuda büyük bir keşmekeşlik içinde bulunuyordu. Bu bakımdan Herat Türkleri Araplara baş kaldırmış ve etrafı kasıp kavurarak Nişâbur'a kadar ilerlemişlerdir.[25] İbn Hâzim bu Türk cengâverlerinin üzerine Züheyr b. Hayyan'ı göndermiş ve böylece onları geri püskürtmeye muvaffak olmuştur. Züheyr'in bu başarılarından gurur duyan yakın silâh arkadaşı Sâbit Kutna şöyle diyecektir:

“Şayet ortağı ve benzeri olmayan Allah'ın yardımı ve bir de benim onların beylerine kılıç darbelerim olmasaydı, Disaroğullarının kadınları, Türklerin önünde çil yavrusu gibi

dağılıp gitmiş olacaktı.”[26]

Buraya kadar yaptığımız bütün bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, mahalli Türk Hanları; Arap askerî vâlilerinin böyle, hem de hiç beklenmedik zamanlarda yaptıkları bu ânî baskın ve hücumları karşısında çaresiz kalmışlardır. Mahalli Türk Kanlarının savunma zaafiyetlerinden geniş ölçüde yararlanmak isteyen Arap vâlileri bu ânî baskın ve çoğu kere devlet terörüne varan şiddet hareketleri ile, yağmaladıkları bu Türk şehirlerinin sâdece servet ve zenginliklerini ele geçirmekle kalmamışlar, aynı zamanda muharip Türk unsuruna da çok ağır darbeler indirmişler, onların bir çoğunu insafsızca kılıçtan geçirmişler ve bir o kadarını da esir alarak Arap şehirlerine göndermişlerdir.[27]

Mâmâfih bu meselenin ilginç bir yönü daha vardır. O da; tarih boyunca birçok devlet kurmuş ve çok güçlü bir devlet geleneğine sahip Türk milleti ve mahalli Türk Hanlarının, Arapların bu tutum ve davranışlarını çok garip karşılamaları idi. Müslüman Arapların Türk yurtlarına senelerce yaptıkları bu yağma, talan ve çapulculukları, vur-kaç hareketleri mahalli Türk hanlarına öyle garip gelmiştir ki, bu adamların bir gün, onların yurtlarını istila ve hürriyetlerini ellerinden alacaklarını tahmin bile etmemişlerdir. Nitekim; H. A. R. Gibb, üzerinde durduğumuz bu garip keyfiyeti şu şekilde açıklamaktadır: “Maveraünnehir (Aşağı Türkistan) Beyleri, Araplara çapulcu nazarı ile bakmaya o kadar alışmışlardı ki, onlar bir hayli vakit geçtikten sonra dahî istiklâllerinin kaybolduğunu bir türlü anlayamamışlardır.”[28]

II. Merhale: Kuteybe b. Müslim ve Yeni Fetih Bölgeleri

Yukarda da ifâde edildiği gibi Araplar belirli gâye ve hedeflere yönelmemiş, planlı bir fetih hareketi olmaktan çok uzak, bir nevi yağma ve baskın hareketlerine Kuteybe b. Müslim’in, Horasan’a Hacac b. Yusuf tarafından vâli olarak gönderilmesine kadar devam etmişlerdir (705).[29] Kuteybe ile başlayan ve daha sonra bir kan ve ateş kasırgası hâlinde devam eden bu düzenli fetih hareketleri ve geniş manada bunların

kapsadığı bölgeler şunlardır:

Aşağı Türkistan'da ve bu arada Kuşanlardan beri devam edip gelen ve Aftalitlerin bir devamı olan güçlü Toharistan Türk Hanlığı'nın yıkılması ve onun değerli Türk asıllı hükümdarı Nizek Tarhan'ın etkisiz hale getirilmesi, hatta boynunun vurdurulması.

Ceyhun havzasında, bizim daha ziyade Aşağı Türkistan ve Arapların ise bölgenin Türklük karakterini bir bakıma inkar edercesine Maverâünnehir dedikleri Baykent, Buhara ve Semerkant üçgeninde, kurulmuş olan mahalli Türk hanlıklarına boyun eğdirilmesi.

Ceyhun nehrinin aşağı mecrasının, yani Harzem ülkesi ve Aral gölü mıntıkasının, ele geçirilmesi.

Hazar denizinin doğu ve güneyini çevreleyen geniş coğrafi bölgeler; Cürcan, Dehistan, Taberistan ve buralardaki mahalli Türk beylerinin özellikle Sul-Tekin'in itaat altına alınması.

Semerkant ve Soğd ülkesinin gerisinde kalan ve Çin'e kadar uzanan İpek Yolu güzergâhı. İç Asya ve Türklüğün asıl merkezi olan Şaş (Taşkent), Fergâne, hatta bir dereceye kadar Kaşgar'ı da içine alan geniş coğrafî bölge. Ayrıca Arapların Türk militarizminin yeni temsilcileri ve Aşağı Türkistan'ın hükümrânlık hakkının Türklere ait olduğunu savunan Türgişlerle olan çetin mücâdeleleri.[30]

Kuteybe, Horasan'a gelince, önce sarsılmış olan devlet otoritesini yeniden sağlamış, fazla bir vakit kaybetmeden Toharistan Türk Hanlığı'na yönelmiş ve burasının Türk asıllı komutanı ve aynı zamanda ilk Müslüman Türk hükümdarlarından biri olan Nizak Tarhan'ı[31] yanına almıştır. Artık bundan sonra Kuteybe'nin Orta Asya harekâtının başarıya ulaşmasında bu bölgenin coğrafi özelliklerini çok iyi bilen Nizek Tarhan, onun maiyet erkanı ve askerlerinin ayrı bir yeri olacaktır.

Kuteybe, bundan sonra bölgenin en önemli Türk yerleşim merkezlerinden[32] belki bir Türk şehri,[33] aynı zamanda bir ticâret ve sanâyi beldesi[34] olan Baykent'e hücum etmiştir. Baykent'in başında Türk aristokrat âilesinin temsilci olmak üzere bir Tarhan bulunuyordu.[35] Baykent'in Araplara karşı,

insan üstü direnmesine rağmen düşmesi ve muharip Türk unsurunun kılıçtan geçirilmesi ve hele hele bu güzel şehrin yakılıp yıkılması, denilebilir ki Emeviler açısından Kuteybe'nin Orta Asya harekâtında kazandığı en büyük zaferlerden biri olmuştur (706).[36]

Kuteybe, Baykent'i ele geçirdikten sonra bölgenin en mamur ve en müreffeh şehirlerinden biri olan Buhara'ya yürüdü. Büyük kuşatma ve çok ağır kayıplardan sonra, dördüncü defa ve kesin olarak şehri fethetti.[37] Müslüman Fatih şimdiye kadar hiç bir valiye nasib olmamış bu parlak zaferle yetinmedi. Takalan'a yürüdü. Burayı ele geçirip halkını ezdikten sonra Keş ve Neseef'e geldi(709). Bu arada Kuteybe, Faryap'ın teslimini istedi. Bunu kabul etmeyen şehri tamamen yaktı.[38] Artık sıra, Aşağı Türkistan'ın diğer önemli kültür ve ticâret merkezi olan Semerkant'ın istilâsına gelmişti. Fakat o, bu büyük askerî harekâta girişmeden önce Harzem'in mutlaka ele geçirilmesini istiyordu. Bunun için kardeşi Abdurrahman b. Müslim'i 20.000 kişilik bir ordu ile Harzem'e göndermiş ve buraları mutlaka ele geçirmesini istemiştir.[39] Böylece Orta Asya'nın iktisâdî ve ticârî hayatında çok önemli bir yeri olan "Kuzey ticâret yolu" da Arapların kontrolüne geçmiş oluyordu. Kuteybe, bundan sonra gizlice iyi bir plan yapmıştır. Fazla vakit kaybetmeden hem de kendinden önce yapılan bir sulh (saldırmazlık) anlaşmasını hiçe sayarak büyük bir ordu ile Semerkant'ın üzerine yürümüş ve şehri kuşatmıştır. Yerli halkın bütün direnmelerine rağmen Kuteybe ordusunda bulunan Türklerin de büyük ölçüde yardımları sayesinde Semerkant'ı teslim almaya muvaffak olmuştur.[40]

Kuteybe, Semerkant'ı bir üs gibi kullanarak fetih hareketlerini İç Asya'ya kaydırmak, Şaş (Taşkent) ve Fergâne'yi ele geçirmek, dolayısıyla Çin'in istilâsını daha da kolaylaştırmak istiyordu. Haccac'ın gönderdiği taze kuvvetlerle ordusunu daha da güçlendiren Arap Komutanı, (M. 713) yılında büyük bir ordu ile Maverâünnehir (Aşağı Türkistan)'ın iç kısımlarına doğru ilerlemeye başladı. Ordu Şaş önlerine geldiği zaman Kuteybe'ye, kendisini koruyan ve bütün gücü ile destekleyen Haccac'ın ölüm haberi geldi (713).

Zaten Haccac'ın korkusu ile Kuteybe'ye itaat eden Arap askerlerinin bundan sonra ona, aynı derecede bağıllık göstermeleri gerçekten de şüpheli idi.

Bununla beraber, hilâfet merkezinde de önemli değişiklikler olmuştu. Velid b. Abdü'l-Melik'ten sonra hilâfet makamına geçen Süleyman b. Abdü'l-Melik (714), muhaliflerinden intikam almaya başlamıştı. Yeni Halifenin kendisinden de çok acı bir şekilde intikam alacağını bilen Kuteybe, sonunda Halifeye Fergâne'de isyan etti. Fakat süratle gelişen hadiseler karşısında zaferden zafere koşturduğu, ganimet ve servete boğduğu ordusu, onun yanında olacağı ve onu destekleyeceği yerde bilakis Kuteybe'nin karşısına dikilmiştir. Daha sonra Vekı' b. Sûdet-Temimi emrinde bin grup gönüllü fedai, Kubeybe'nin çadırına hücum ederek çok yakın akrabalarından onbir kişi ile birlikte Kuteybe'nin de başını uçurmuşlardır (714).[41]

III. Merhale: Müslüman Arapların Bütün Aşağı Türkistan'a Hâkim Olmaları

Kuteybe ile başlayan Türk yurtlarının istilâ harekâtı, ondan sonra Horasan'a vali olarak gönderilen diğer Arap valileri tarafından bütün şiddetiyle devam etmiştir. Emevi halifelerinden Süleyman b. Abdülmelik devrinde Horasan'a vali olarak Yezid b. Mühelleb gönderildi (717). Uzun zamandan beri Horasan valiliği özlemini çeken ve Horasan valiliğini elde etmek için çeşitli entrikalar çeviren Yezid, en nihayet bu arzusuna nail olmuştu.[42] Horasan'a gelen Yeni Vali, önce Kuteybe'nin öldürülmesiyle ortaya çıkan huzursuzluk ve karışıklıkları giderdi. Âsâyış ve sukûnu bir dereceye kadar temin ettikten sonra, tasarladığı yeni fetih hareketlerine girişti.

Yezid'in hedefi ilk anda Cürcan ve Taberistan'ı ele geçirmektir. Bunun için de Harzem ile Cürcan arasında bulunan Dehistan Türklerinin üzerine yürüdü. Kalabalık bir ordu ile şehri kuşattı. Dehistan Türklerinin bu kadar büyük bir kuvvete karşı koymalarına zaten imkân yoktu. Mahalli hükümdar Sul-

Tekin, Araplara bazı şartlarla şehre girebileceklerini söyledi. Yezid, bu şekilde şehre girdikten sonra şehri yağma ettirdi. Ayrıca muharip Türk unsurunun mukavemetini kırmak için, İbni Cerir'in, rivayetine göre 14.000 Türkü de kılıçtan geçirtti.[43]

Dehistan ve Taberistan'ı bu şekilde cebir ve kahr ile ele geçirdikten sonra Yezid, Cürcan Türkleri üzerine yürümüştür. Yukarıda da belirtildiği gibi o, Cürcan'a çok büyük önem veriyordu. İbni Cerir, Yezid'in daha yola çıkmadan önce:

"Eğer kendisine zafer müyesser olursa, Türklerden akacak kanlarla öğütülen undan yapılan ekmeği yiyinceye kadar oradan ayrılmayacağına ve Türklerin boyunları üzerinden kılıcını kaldırmayacağına (devamlı olarak katlettireceğine) dair ALLAH'a karşı ahdettiğini" bildirmektedir.[44]

İşte böyle bir halet-i ruhiye ile hareket eden Yezid, Cürcan'a doğru yürümüş ve şehri büyük bir kuvvetle kuşatmıştır. Kuşatma yedi aydan fazla devam etti. Hiçbir yerden en ufak bir yardım dahi almadan, aylardır Arap ordularına karşı şehri kahramanca müdafaa eden Türkler için Araplara boyun eğmekten başka bir çâre kalmadı. Yezid şehre girince şehrin bütün erkeklerinin bir araya getirilmesini emretti. Bir kısmını esir aldı, eli silah tutanların bir kısmını da kılıçtan geçirdi. Gececeği yolun sağ ve soluna yaklaşık 6 fersah (24 km) uzunluğunda bir mesafe boyunca darağacı diktirerek bu Türkleri astırdı. Diğer taraftan şehri Araplara istedikleri gibi yağma ettirmeyi ve kanlı planını uygulamayı da ihmal etmedi. Kaynaklarda Yezid'in sadece Cürcan'da öldürdüğü Türklerin sayısının 40.000 kişiden fazla olduğu kaydedilmiştir.[45]

Yezid b. el-Mühelleb, Halife Ömer b. Abdü'l-Aziz tarafından azledilmiş ve onun yerine Horasan'a Abdullah b. Cerrah el-Hakemî gönderilmiştir (716).[46] Artık bundan sonra Arapların Orta Asya harekâtında sıkıntılı yeni bir dönem de başlamış oluyordu. Zira bu sıralarda Orta Asya'da yeni yeni dalgalanmalar olmuş ve Türk militarizminin yeni temsilcileri Turgişler tarih sahnesine çıkmışlardır (717-738).[47] Onların

başında Bilge Kağan'ın damadı ve Arapların Ebî Müzahim Araplara zor günler yaşatan kimse) lakabını verdikleri[48] Sulu Han bulunuyordu.

Sulu Han fazla vakit kaybetmeden bu başarısız Arap valilerinin karşısına dikilmiş ve onlarla kıyasıya bir mücadeleye girişmiştir. Bunun iki sebebi vardı: I. Arapların İç-Asya'ya doğru ilerlemelerini durdurmak ve yerli halkın bir "Arap tebeası" haline gelmesini (asimilasyon) önlemek. II. Türklerin tarihi hükümlanlık hakları olan Aşağı Türkistan'dan (Maveraünnehir) Müslüman Arapları sürüp çıkarmak.

İşte Sulu Han bu iki önemli gâyesini gerçekleştirmek için Said b. Abdü'l Aziz (721), Amr b. el Haraşî (722), Müslim b. Said el-Kilabî (722), Esed b. Abdullah el-Kasrî (724), Eşres b. Abdullah es- Süllemî (727) ve Cüneyd b. Abdullah el-Mürri (729) gibi beceriksiz Arap askerî valileri ile çetin bir mücadeleye girişmiş ve Arapları nerede ise bütün Aşağı Türkistan'dan sürüp çıkaracak bir hâle gelmiştir.[49]

Türgiş Hakanı'nın gösterdiği bu büyük başarı ve Arapları Türk yurtlarından çıkarmak için yaptığı bu çetin mücadeleler tâ, Nasr b. Seyyar el-Kinânî'nin Horasan'a vali olarak gönderilmesine kadar devam etmiştir (73).[50] Gerçekte Nasr b. Seyyar akıllı, dirayetli, sağlam iradeli bir adamdı. Yapacağı şeylerin önünü sonunu daima düşünür ve iyi bir durum muhakemesi yapmadan kolay kolay karar vermezdi. Zaten Horasan'a vali olarak gelmeden önce Aşağı Türkistan harekâtına girişen Arap ordularında görev almış ve birçok yararlıklar göstermişti. Bu harpler bir taraftan Nasr'ın askeri bir komutan ve idareci olarak tecrübelerini artırırken, diğer taraftan da bulunduğu yerlerin coğrafi konumunu, diğer bir tabirle araziye yakından tanımak; bu arada Türklerin, özellikle muharip Türk unsuru ve Türk hakanlarının huy ve karakterlerini öğrenmek hususunda ona büyük bir fırsat vermiş oluyordu.[51] O, bu cümleden olmak üzere Türkçeyi öğrendiği gibi, kızını da Buhara Türkmen beyi Tuğşad'la evlendirmişti.[52]

Yeni vali, ilk senesini Horasan'da hazırlık devresi olarak

geçirdi. Çoktandır yıpranmış ve disiplinden uzaklaşmış Arap ordusuna önce bir çeki düzen verdi. Bu arada diğer Arap askerlerinin yanında Buhara, Semerkant, Keş ve Nesef halkından toplanan ve genellikle Türk muharip unsurlarından oluşan 20.000 kişilik bir takviye ordusu daha kurdu.[53] Çünkü Nasr, Türk yurtlarında Arap siyâsi hâkimiyetini kesin bir şekilde yerleştirmek ve uzun zamandan beri Arap ordularını meşgul eden “Türkler” meselesini artık katî bir sûrette halletmek istiyordu.

O, bu hazırlıklarını çok titiz bir şekilde tamamladıktan sonra, büyük bir ordu ile İç Asya istikametinde, Taşkent’e doğru ilerlemeye başladı (739). Nasr’ın Taşkent’e doğru ilerlediği haberi duyulunca, Sulu Han’ın yerine geçen büyük Türkmen Hakanı Kûr-Sul derhal hazırlıklara başladı. Yaklaşık 15.000 kişiden oluşan dinamik bir ordu kurdu. Bu ordu ile, Arap akınlarını önlemek ve Nasr’a karşı koymak için harekete geçti.

Şimdi o, yürüyen kayaları andıran heybetli ordusu, çelikleşmiş irâdesi ile yeni Arap valisinin karşısında idi. Zafer kendisinin olduğu takdirde Arapların Merv’e kadar bütün Orta Asya’dan çekilmeleri gerekiyordu. Türkler bir tebea olmaktan da kurtulmuş olacaktı. Ömrünü harp meydanlarında geçiren ihtiyar ve tecrübeli Türk Hakanı, Nasr ve ordusunu durdurmak için uygun bir yerde harp vaziyeti aldı. Bu, Araplara karşı çevirme harekâtı idi. Arap askerleri bu kez de Türk Hakanı tarafından çok fena bir şekilde sıkıştırılmış olduklarının çok geçmeden farkına varmışlardı.

Araplar için sonu meçhul olan karanlık günler yine başlamıştı. Nasr’ın durumu da vaktiyle başka bir Türk Hakanı To-lu Han tarafından sıkıştırılmış olan Ahnef b. Kays’tan pek farklı değildi. Nasr da, onun gibi katî neticeli bir harbe tutuşmaya bir türlü cesaret edemiyordu. Fakat Nasr, yine de askerlerini mevzilere yerleştirdi. Onlardan hiçbirinin harp mevkilerinden ayrılmamalarını tembih etti. Muhtemel bir Türk baskınını önlemek için uygun gördüğü yerlere gözcüler koymayı da ihmal etmedi. Bu durum karşısında, günlerin kendisine neler getireceğini sabırsızlıkla beklemekten başka Nasr’ın yapacağı

fazla birşey kalmamıştı.

Araplar için son derece tehlikeli olan bu günlerde, talih bu defa da Nasr'a yine beklediğinden fazla bir şekilde yardım etti. Zira Türk Hakanı, büyük bir tedbirsizlik eseri bir gece yarısı Nasr'ın ve onun harp mevzilerini gözetlemek için çıktığı bir kontrol gezisinde, pusuda bekleyen Arap askerleri tarafından yakalanmış ve esir edilmişti.

Arap askerleri ellerine geçirdikleri bu yaşlı fakat üzerinde ipekli elbiseler bulunan ihtiyar adamı, Nasr'ın huzuruna getirmişlerdir. Nasr, gece yarısı çadırına getirilen bu ihtiyar Türk'ün ne kadar büyük ve önemli bir kimse olduğunun çok geçmeden farkına vardı. Bu zat, günlerdir kendisini sıkıştıran ve pek çok korkulu günler yaşatan büyük Türk Hakanı Kûr-Sul idi.

Kûr-Sul serbest bırakılması için, Nasr'a fidye olarak 1000 Türk devesi ile 1000 at vermeyi teklif etti. Arap komutanı âdet yerini bulsun kabilinden yanındaki Şam ve Horasan ileri gelenleri ile meşverette bulundu. Arkadaşları ona bu ihtiyar Türk'ü bırakmalarını söylemişlerdir. O zaman Nasr'la Kur-Sul arasında şöyle bir muhavere cereyan etmiştir. Kaynakların bildirdiğine göre Nasr, önce ona yaşını sordu. Kur-Sul:

"Kesin olarak bilmiyorum!" dedi. O zaman Nasr:

"Araplarla kaç defa harbe tutuştun?" diye sordu. Kur-Sul:

"Yetmiş iki" diye cevap verdi. Nasr tekrar sordu:

"Meşhur Susuzluk Harplerinde de bulundun mu? " Türk Hakanı:

"Evet, Susuzluk harbinde de bulundum." dedi. Bu cevabı aldıktan sonra Nasr, ne düşündüğünü açıkça ortaya koymuş ve:

"Sen böyle çetin gözlemlerini söyledikten sonra eğer bana güneşin üzerine doğup battığı herşeyi (kurtuluş fidyesi olarak) versen, yine seni elimden çıkarmam." demiş ve kesin emrini vermiştir. Bu emre göre, Kûr-Sul'un boynu vurulacak ve cesedi oradan geçen nehrin kenarına belki de Türkmenlerin daha rahat görebilecekleri bir yere asılacaktı.[54]

Böylece, ömrünü harp meydanlarında geçiren, küçük büyük yetmiş iki harbe giren, Araplarla Türkler arasında cereyan eden harplerin hemen hepsine iştirak eden bu Türk Hakanı, garip bir talihsizlik, belki de tedbirsizlik eseri olarak kendisini tam

ölümün kucağında bulmuştu. Nasr'ın Türgiş Hakanı, Kur-Sul'u öldürmesi ve Türkleri bir daha toparlanmamak üzere dağıtmak suretiyle kazandığı bu zaferden sonra, Arap siyâsi hakimiyeti Aşağı Türkistan'da kesin olarak yerleşmiştir (H. 121/M. 738). Böylece doğuda Türk yurtlarında girişilen bu baş döndürücü mücadele ve fetih hareketleri sayesinde Prof. P. K. Hitti'nin de işaret ettiği gibi: "Peygamber sancağı doğuda Farsça konuşulan kavimlerle Türkçe konuşulan kavimler arasında geleneksel bir sınır olarak kabul edilen Ceyhun nehrinin çok daha ötelere götürülmüş; Buhara, Semerkant ve Taşkent gibi Orta Çağların meşhur ticaret şehirleri Müslümanların eline geçmiş ve neticede Orta Asya'da İslamiyet'in üstünlüğü çok kuvvetli bir şekilde yerleşmiştir." [55]

Nasr b. Seyyar, Türgiş tehlikesini bu şekilde önledikten sonra Türk yurtlarında kırgın ve kızgın Müslümanlar arasında iç barışı sağlayacak ve Arap siyâsî otoritesini ihya edecek bir kısım ciddî tedbirler daha almış ve bunda kolayca başarılı olmuştur. Bundan maksadımız, çoğunluğunu

Müslüman Türklerin oluşturduğu yersiz, yurtsuz büyük muhâcirler kitlesi ve onların ileri sürdüğü şartlardı. Nasr, onlara büyük tavizler vererek iyi bir anlaşma yapmıştır. Anlaşmaya göre;

Daha önce Müslüman olmuş, fakat çeşitli nedenlerle dininden irtidâd etmiş olan bu kimseler hiçbir surette cezâlandırılmayacaklardır.

Muhâcirlerin şahsî borçlar ile vergi borçları bağışlanacak ve kendilerine herhangi bir kimsenin borcu yüklenmeyecektir.

Onlardan geçmiş yıllara ait Beytü'l-Mâl'e ödenmek üzere hiçbir şey istenmeyecektir.

Onların elinde bulunan Müslüman esirler, ancak doğru kimselerin şehâdeti ve mahkemenin hukukî bir kararı olmaksızın ellerinden alınmayacaktır. [56]

Taberî'den aldığımız bu rivâyetler aynı zamanda yerli halk ile Arap idârecileri arasında senelerdir sürüp gelen müzmin meselelerin nelerden ibaret olduğu hakkında da bizlere açık açık fikirler vermektedir. Mâmâfih Nasr'ın Türk yurtlarında emniyet ve huzuru sağlamak için büyük bir fedâkarlık

göstererek yaptığı bu anlaşmanın önemini kavrayamayan kimseler, onu çok ağır bir dille itham etmişler, hatta daha da ileri giderek Halifeye şikâyetle bile bulunmuşlardır. Nasr'ın bu sorumsuzca yapılan tenkitlere cevabı çok sert olmuş ve şöyle demiştir:

“Yeminle söylüyorum ki; eğer onların böyle bir anlaşma sâyesinde, Müslümanlara vereceği kuvveti, aksi takdirde ise verebilecekleri zararları benim bildiğim kadar siz de bilmiş olsaydınız, bu dediklerinizi tamamen inkâr ederdiniz.”[57]

Gerçekte, Emevi halifeleri ve devlet adamları Türk yurtlarında Nasr'ın valiliği ile başlayan bu huzur ve istikrar devrini getirmekte çok geç kalmışlardı. Zira, siyah cübbe, siyah sarık ve kara sakalları ile Horasan'a gelen ve yerli halkın arasına sızan Abbâsî ihtilâl ve propagandacıları, yani düatlar, Doğu halkını ve bu arada Türkleri siyah ihtilâl sancağı altına çoktan toplamış bulunuyorlardı. Artık bu zorba Emevîlerin ve despotik Arap idaresinin Türk yurtlarında daha fazla ayakta kalmaları mümkün değildi.

Evet; temelleri koyu bir Arap milliyetçiliğine dayanan, kendilerini çok üstün gören, gayr-i Arap, Müslümanlara nerede ise bir köle gözü ile bakan, onları her zaman hor ve hakîr gören; Hz. Peygamber'in mübarek soyundan gelenlere dil uzatan ve onlara ha-kâret etmeyi bir devlet politikası hâline getiren, minber ve mescidlerde Peygamber ehline saygısız davranan ve bunu teşvik eden, cebbar tutumları dolayısıyla Müslümanlar tarafından hiçbir zaman kabul edilmeyen zorba Emevîler Devleti; o eski Turan kahramanlarını andıran Ebû Müslim el-Horasânî'nin önderliğinde ve çoğunluğu doğu halkı, Türk erleri ve komutanlarının oluşturduğu bir ihtilâl ordusu karşısında yıkılıp gitmiştir (750).

Buraya kadar olan açıklamalarımızda Orta Asya Arap fetihlerini özetlemeye çalıştık. Ne ilginçtir ki, Türk yurtlarında bir kan ve ateş kasırgası hâlinde senelerce devam eden bu çetin mücadele ve boğuşmalar sırasında, diğer taraftan İslâmiyet lehine çok hayırlı gelişmeler olmuştur. Bu cümleden olmak üzere mahallî Türk hükümdarlarının birçoğu ve onların yakın çevreleri Müslüman olmuşlardır. Ayrıca İslâm dini, bölge

sakinleri ve Türkler arasında çok süratli bir şekilde yayılmaya başlamış ve Müslüman toplum, yine bu zaman zarfında güçlü bir varlık hâline gelmiştir. Bu, aynı zamanda İslâmiyet'in şüphesiz Hıristiyanlık, Zerdüştlük ve Budizm gibi rakip dinlere karşı kazandığı köklü bir zafer idi.

Durum sadece bundan ibaret de değildir. Bu gelişmelerin devamı olarak Türk yurtlarında aristokrat tabakaya mensup birçok kimse de Müslüman olmuşlardır.

Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI,
Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi / Türkiye.

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 4 Sayfa: 271-278

■ Kaynaklar:

- ♦ ARNOLD, T. V., The Preaching of Islam, Lahore, 1965.
- ♦ BARTHOLD, W., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Hız. H. D. Yıldız, İstanbul, 1981. BOROCKELMAN, C., İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, Çev. N. Çağatay, Ankara, 1964. CHAVANNES, E., Documents, Paris, 1903.
- ♦ DONUK, A., Eski Türk Devletlerinde İdârî, Askeri Unvan ve Terimler, İstanbul, 1988.
- ♦ ESİN, E., İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihine Giriş, İstanbul, 1978.
- ♦ el-YAKÛBÎ, Tarih, Beyrut, 1960, et-Taberi, Tarîhu'l-Umem vel Mülük, Beyrut, 1967, İbn Kesir, el- Bidâye, İbnü'l-Esir, el-Kâmil, Beyrut, 1972.
- ♦ el-ISFAHÂNÎ Ebü'l-Ferec, K. el-Ağani, Beyrut, 1970, Bunyadov, Z., Azerbaycan, VII-IX. Asırlar (Krilce) Bakü, 1989.
- ♦ el-HAMEVÎ, Mucemü'l-Büldan, Beyrut, 1955.
- ♦ el-BELÂZURÎ, Fütûhu'l-Büldan, tah. A. E., et-Tabba, Ö. E., et-Tabba, Beyrut, 1958. en-NARŞÂHÎ, Tarih-u Buhara, nşr. N. M. et-Tırazi, E. A. Bedevi, Mısır, 1986. er-REŞİD b. Zübeyr, K. ez-Zahâir ve't-Tuhub, Kuveyt, 1959.
- ♦ FRYE, R. N., The Golden Age of Persia; The Arabs in the East, London, 1997.
- ♦ GENÇ, R., "Türgişler" md. Türk Ansiklopedisi, XXXII.

- ◆ GİBB, H. A. R., Orta Asya Arap Fütuhâtı, Çev. M. Hakkı, İstanbul, 1930.
- ◆ HİTTİ, P. K., The Arabs, Chicago, 1960.
- ◆ İBN HAYYAT, Tarih, Necef, 1967.
- ◆ İBN A'SEM el-Kûfi, K. el-Fütûh, tah. S. Zekkâr, Beyrut, 1992.
- ◆ İBN HACER, el-Isâbe, Mısır, 1328.
- ◆ İBNÜ'L-ESİR, Üsdü'l-Gabe, Mısır, 1280.
- ◆ İBN SAAD, Tabakat, Beyrut, 1958.
- ◆ İBN HİŞAM, es-Sire en-Nebeviyye, Mekke, 1955.
- ◆ KAFESOĞLU, İ., Türk Millî Kültürü, Ankara, 1977.
- ◆ KİTAPÇI, Z., Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler, Konya, 1998.
- ◆ KİTAPÇI, Z., Saâdet Asrında Türkler, Konya, 1997.
- ◆ KİTAPÇI, Z., Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler, Konya, 1996.
- ◆ KİTAPÇI, Z., et-Türk fi Müellefât el-Câhız, Beyrut, 1972. Konya, 1998.
- ◆ KİTAPÇI, Z., Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler.
- ◆ KİTAPÇI, Z., Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hâtunları, Konya, 1995.
- ◆ KİTAPÇI, Z., Orta Doğu'da Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru, İstanbul, 1987.
- ◆ KİTAPÇI, Z., The First Challenge of the Turks Against the Arabs, T. D. İstanbul, 1979, no, XXXII.
- ◆ KİTAPÇI, Z., Arap Şehirlerine Yerleşen İlk Türkler, Türk Kültürü, 1972, no, 112.
- ◆ KİTAPÇI, Z., Arapların Türkistan'a Girişi, İstanbul, 200.
- ◆ KİTAPÇI, Z., İlk Müslüman Türk Hükümdarı ve Hakanları, Konya, 1996.
- ◆ KURAT, A. N., "Kutaybe b. Müslim'in Harzem ve Semerkant'ı Zaptı", D.T.C.F. Dergisi, 1948, VI, no, 5.
- ◆ ORKUN, H. N., Türk Tarihi, İstanbul, 1936.
- ◆ ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, IV, s. 105.
- ◆ ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, İstanbul, 1936.
- ◆ ÖGEL, B., Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul, 1988.
- ◆ SCHAEDEER, H. H., "Semerkant", İA. X, s. 470.

- ◆ SHABAN, M. A., The Abbaside Devolution, Cambridge, 1970.
- ◆ ŞEŞEN, R., Eski Araplara Göre Türkler, T. M. İstanbul, 1960, no. XV, s. 12. TOGAN, Z. V., Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981.
- ◆ WELLHAUSEN, J., Arap Devleti ve Sukûtu, Çev. F. Işıltan, Ankara, 1960.

■ Dipnotlar:

- [1] Gibb, H. A. R., Orta Asya Arap Fütuhâtı, Çev. M. Hakkı, İstanbul, 1930.
- [2] Barthold, W., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Hız. H. D. Yıldız, İstanbul, 1981.
- [3] Wellhausen, J., Arap Devleti ve Sukûtu, Çev. F. Işıltan, Ankara, 1960.
- [4] Frye, R. N., The Golden Age of Persia; The Arabs in the East, London, 1997.
- [5] Kurat, A. N., "Kuteybe b. Müslim'in Harzem ve Semerkant'ı Zabtı", D.T.C.F.D. VI, no, 5.
- [6] el-İsfahânî, Ebü'l-Ferec, K. el-Ağani, Beyrut, 1970, XIII, s. 80, 81, 82, 83, Krş. Bunyadov, Z., Azerbaycan, VII-IX. Asırlar (Krilce) Bakü, 1989, s. 41. el-Hamevi, Mucemü'l-Büldan, Beyrut, 1955, IV, s. 292.
- [7] Togan, Z. V., Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981, s. 72.
- [8] Kitapçı, Z., Saâdet Asrında Türkler, Konya, 1997, s. 47.
- [9] Şeşen, R., Eski Araplara Göre Türkler, T. M. İstanbul, 1960, no. XV, s. 12.
- [10] İbn Hişam, es-Sire en-Nebeviyye, Mekke, 1955, I, s. 275.
- [11] Kitapçı, Z., Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler, Konya, 1996, I, s. 105 vd.
- [12] et-Taberi, Tarihu'l-Umem vel-Mülük, tah. M. İbrahim, Beyrut, 1967, III, s. 454.
- [13] Bkz. Kitapçı, Z., The First Challenge of the Turks Against the Arabs, T. D. İstanbul, 1979, no, XXXII, s. 896 vd.
- [14] Hitti, P. K., The Arabs, Chicago, 1960, s. 80, Gibb, H. A. R., a.g.e., s. 3.

- [15] et-Taberi, IV, s. 168, İbnü'l-Esir, el-Kâmil fit-Târih, Beyrut, 1972, III, s. 34, İbn Kesir, el-Bidâye, Beyrut, 1966, VII, s. 127.
- [16] en-Narşahî, Tarih-u Buhara, nşr. NM. et-Tırazi, E. A. Bedevi, Mısır, 1986, s. 23, er-Reşid b. Zübeyr, K. ez-Zahâir ve't-Tuhub, Kuveyt, 1959, s. 169.
- [17] et-Taberi V, s. 298, İbnü'l-Esir, III, s. 513, İbn Hubeyb, Esmâü'l-Muğtâlîn, Nevâdirü'l- Mahtutat, Kahire, 1954, II, s. 166, Ayrıca Kabac Hatun hakkında geniş bilgi için bkz. Kitapçı Z., Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hâtûnları, Konya, 1995, s. 39 vd.
- [18] et-Taberi, V, s. 306.
- [19] İbn Hacer, el-Isâbe, Mısır, 1328, III, s. 227, İbnü'l-Esir, Üsdü'l-Gabe, Mısır, 1280, IV, s. 157, İbn Saad, Tabakat, Beyrut, 1958, V, s. 357, Schaeder, H. H. Semerkant, İA.X, s. 470.
- [20] el-Belâzuri, Fütûhu'l-Büldan, tah. A. E. et-Tabba, Ö. E. et-Tabba, Beyrut, 1958, s. 579.
- [21] et-Taberi, V, s. 308.
- [22] et-Taberi, V, s. 471.
- [23] et-Taberi, V, s. 474, el-Belâzuri, s. 581, Gibb, H. A. R. a.g.e., s. 19.
- [24] et-Taberi, V, s. 546, el-Belâzuri, s. 602.
- [25] Wellhausen, J., a.g.e., s. 203.
- [26] et-Taberi, V, s. 549, Barthold, W., Türkistan, s. 238.
- [27] Kitapçı, Z., Arap Şehirlerine Yerleşen İlk Türkler, Türk Kültürü, 1972, no, 112, s. 209-221.
- [28] Gibb, H. A. R., a.g.e, s. 40.
- [29] et-Taberi, VI, s. 434, İbnü'l-Esir, IV, s. 523, Brockelman, C., İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, Çev. N. Çağatay, Ankara, 1964, s. 75.
- [30] Kitapçı, Z., Arapların Türkistan'a Girişi, İstanbul, 200, s. 78.
- [31] Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., İlk Müslüman Türk Hükümdarı ve Hakanları, Konya, 1996, s. 38-54.
- [32] İbn A'sem el-Kûfi, K. el-Fütûh, tah. S. Zekkâr, Beyrut, 1992, III, s. 105.

- [33] Baykent'in Türklük dokusu için bkz. Esin, E., İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihine Giriş, İstanbul, 1978, s. 243, Kitapçı, Z., Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler, Konya, 1998, s. 147.
- [34] et-Taberi, VI, s. 430, Frye, R. N., History of Buhara, Cambridge, 1954, s. 18.
- [35] Tarhan: Türk unvanı, Türk devlet teşkilâtında boylar üzerine Kağan tarafından tayin edilen soylu komutan, Bkz. Donuk, A., Eski Türk Devletlerinde İdârî, Askerî Unvan ve Terimler, İstanbul, 1988, s. 40, Orkun, H. N., Eski Türk Yazıtları, İstanbul, 1936, I. s. 128-156.
- [36] İbn A'sem, III, s. 107, et-Taberi, VI, s. 431-432, İbn Kesir, IX, s. 72, İbnü'l-Esir, IV, s. 528, Gibb, H. A. R., a.g.e., s. 30.
- [37] en-Narşahi, s. 72, Arnold, T. V., The Preaching of Islam, Lahore, 1965, s. 216, İbn Hayyat, Tarih, Necef, 1967, s. 210.
- [38] et-Taberi, VI, s. 462.
- [39] Kurat, A. N., "Kuteybe b. Müslim'in Harzem ve Semerkant'ı Zaptı", D.T.C.F. Dergisi, 1948, VI, no, 5, s. 385-415.
- [40] Kitapçı, Z., et-Türk fi Müellefât el-Câhız, Beyrut, 1972, s. 70.
- [41] el-Yakûbi, Tarih, II, s. 296, et-Taberi, VI, s. 506, İbn Kesir, el-Bidâye, IX, s. 167.
- [42] et-Taberi, VI, s. 523.
- [43] et-Taberi, VI, s. 534-535.
- [44] et-Taberi, VI, s. 451.
- [45] et-Taberi, VI, s. 543.
- [46] İbnü'l-Esir, V, s. 44.
- [47] Tûrgişlerin bu ilk devirleri için bkz. Genç, R., Tûrgişler md. Türk Ansiklopedisi, XXXII, s. 60-61, Chavannes, E., Documents, Paris, 1903, s. 80 vd., Orkun, H. N., Türk Tarihi, İstanbul, 1936, I, s. 191 Ögel, B., Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul, 1988, s. 141, Kafesoğlu, İ., Türk Millî Kültürü, Ankara, 1977, s. 120.
- [48] İbn Kesir, IX, s. 222, et-Taberi, VII, s. 113.
- [49] Horasan'a gönderilen Arap askerî valilerinin tam listesi için bkz. Kitapçı, Z., Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve

Türkler, s. 398-399.

[50] et-Taberi, VII, s. 224.

[51] Shaban, M. A., The Abbaside Revolution, Cambridge, 1970, I, s. 127.

[52] Kitapçı, Z., Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hâtunları, s. 48.

[53] Kitapçı, Z., Orta Doğu'da Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru, İstanbul, 1987, s. 41, et- Taberi, VII, s. 174.

[54] et-Taberi, VII, s. 174.

[55] Hitti, P. K., İbid. s. 80.

[56] et-Taberi, VII, s. 192, İbnü'l-Esir, V, s. 250, Ayrıca Krş. Zettersteen, SK. V. Nasr md. İA. IX, s. 170.

[57] et-Taberi, VII, s. 192, İbnü'l-Esir, V, s. 250. Taryhy makalalar